

УДК [930.253:72](470+477)

О. В. БАЛИШЕВА*

**ПРОЕКТ БЕЛГОРОДСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО
ЖІНОЧОГО УЧИЛИЩА В ДОКУМЕНТАХ ЦДНТА УКРАЇНИ**

“... показавши себе в Белгороді,
що-небудь ще, можливо,
значне побудую”.

О. М. Бекетов¹

Вперше подано опис проектного рішення (український архітектор академік О. М. Бекетов) до історії спорудження Белгородського єпархіального училища (РФ), 1911-1915 рр. Оскільки до сьогодні будівля не збереглася, автором була здійснена “пошукова розвідка” з метою встановлення місця її колишнього розташування на основі архівних документів, що зберігаються у ЦДНТА України.

Ключові слова: особовий фонд; академік архітектури О. М. Бекетов; проектна документація; Курська єпархія; учбові заклади духовного відомства на Україні та Росії; Белгородське та Лубенське єпархіальні жіночі училища; м. Белгород (РФ).

Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України) зберігає найбільшу в Україні колекцію оригінальних документів видатного українського зодчого академіка архітектури О. М. Бекетова (1862–1941).

У переддень 150-ої річниці від дня народження майстра (березень 2012 р.) колектив архіву звернувся до громадськості України з Інформаційним листом, в якому запропонував спільно відзначити 149-ту “Бекетівську весну” низкою заходів по вшануванню пам’яті архітектора з 24 по 30 березня 2011 р.

Ідею проведення “Бекетівських днів” в Україні підтримали наші колеги в Російській Федерації. На запрошення Белгородського державного університету на 24 березня 2011 р. було заплановано проведення спільного науково-практичного семінару за темою: “Документи академіка архітектури О. М. Бекетова у фондах ЦДНТА України”.

Однією з тем, запропонованих для обговорення, стала історія будівництва Белгородського єпархіального жіночого училища, зведеного архітектором у 1912–1915 рр. До сьогодні споруда не збереглася, тому і привертає увагу краєзнавців як в Росії, так і в Україні.

* *Балишева Олена Василівна* – науковий співробітник Центрального державного науково-технічного архіву України.

Як свідчить карта міста 1912-го р., Белгородське єпархіальне жіноче училище (“значна” споруда 1911–1915 рр.) тоді розташовувалось на перехресті вулиць Нижньо-Миколаївської (нині вулиця Пугачова) та Михайлове чудо (зараз вулиця Кірова). На сучасному плані Белгорода місцевість зазнала значних змін, особливо у 60-ті рр. ХХ сторіччя у зв’язку з відчуженням частини міської території, у районі “Пісок”, – з усіма об’єктами “... для розгортання будівництва заводу “Шліфувальної шкірки”². При цьому 14,5 га землі, що належала плодоовочевому господарству, було передано Белгородському консервному комбінату (споруджений у 1929 р.). Припускаємо, що саме в цей час (хоча, можливо, і раніше) мурові залишки від будівлі колишнього училища (зараз це лише частина стіни з червоної цегли завдовжки до 300 м) були обмежені територією комбінату, і спостерігати їх можна тільки з-за паркану. На жаль, конкретні причини втрати основного корпусу навчального закладу, зведеного архітектором О. М. Бекетовим за власним проектом, донині українськими чи російськими дослідниками творчості зодчого, архівістами та краєзнавцями Белгорода поки не з’ясовані ...

Опираючись на архівні документи з особового фонду академіка у ЦДНТА України³, ми можемо висвітлити деякі подробиці періоду зведення цієї споруди, надати, таким чином, сучасникам можливість за описом уявити її зовнішнє та внутрішнє оформлення, наочно познайомитися з плануванням приміщень.

Історично склалося так, що священство та чернецтво Белгородчини займали особове положення – місто було осередком значної кількості церковних храмів, жіночих та чоловічих монастирів, духовного училища, жіночого єпархіального; останнє було відкрите у 1907 р. у складі одного класу. У 1909 р. заклад переводиться до будівлі духовної Іоасафо-Порфїрівської богадільні (при Параскево-П’ятницькій церкві)⁴. При училищі знаходився інтернат, а також Товариство з допомоги найбільшій ученицям. Тут навчалось більше 200 вихованок.

Навчальні програми єпархіальних училищ відповідали скороченим планам жіночих гімназій. Період навчання в училищі – 6 років; поряд з іншими предметами викладались: священна історія Старого і Нового Завіту (1–2 класи); правила богослужіння (3 клас); катехізис (4–5 клас); історія Православної церкви (6 клас)⁵.

Після 1907 р. сталися суттєві зміни в навчальних планах, внаслідок чого збільшилась кількість предметів за рахунок алгебри, природознавства, креслення, а також малювання та рукоділля (раніше це була низка необов’язкових дисциплін). Змінилось поурочне навантаження з російської мови та літератури, геометрії, суспільної історії, фізики; загальна чисельність уроків у кожному класі значно збільшилась, особливо у старших. Наприклад, у 4 класі замість 18 уроків на тиждень стало 25⁶.

Все це, в свою чергу, потребувало перебудови не тільки всього навчального розкладу занять епархіалок, але і самої училищної домівки ...

Отже, нове приміщення училища у два з половиною поверхи (площею дві тис. куб. саж.) мало зводитись на місці старого церковного і не вирізнялось об'ємами на фоні інших споруд Белгорода, тоді повітового міста Курської губернії.

Нагадаємо, що одним з головних напрямів у творчості архітектора О. М. Бекетова було проектування навчальних закладів. Свою точку зору стосовно їх поверховості зодчий виклав у “Пояснювальній записці до ескізного фор-проекту Харківського державного університету” (1936 р.): “...висотна композиція будівлі зовсім нераціональна для споруд учбового та наукового призначення. У західних країнах і в Америці ця багатоповерховість ще має свої засади, але не у нас, в СРСР, з його широким простором. Виходячи з таких міркувань і не бажаючи тому йти на багатоповерховість будівлі, мною проєктований такий ескіз”⁷.

Переговори стосовно будівництва Белгородського епархіального жіночого училища розпочались ще у 1911 р. Сторіччя тому і було розроблено перший варіант ескізного проєкту для закладу.

У березні 1912 р. укладається “Угода” між архітектором О. М. Бекетовим і Радою училища щодо умов співпраці⁸.

Олексій Миколайович зобов'язувався: скласти два варіанти ескізних проєктів, кошториси, а також в подальшому здійснювати технічний нагляд за будівництвом відповідно до завдань, вироблених будівельним Комітетом та узгоджених з Архієпископом Курським Стефаном та єпископом Іоанінім.

Більшість документальних свідчень щодо заявлених позицій (крім фасадів з ескізного проєкту) сьогодні зберігається у ЦДНТА України.

О. М. Бекетов мав повністю переобладнати всі новітні приміщення під центральне опалення та вентиляцію; облаштувати водогін з протипожежним устаткуванням, каналізацією інше.

Із тексту “Угоди”:

<...> академік О. М. Бекетов готує для побудови закладу за власний кошт досвідченого у будівельній справі техника, який повинен увесь час на період зведення споруди у місті Белгороді постійно перебувати на будівництві, замінюючи собою п. Бекетова. Сам же п. Бекетов повинен приїздити до Белгорода при технічній необхідності, а також, - не рідше одного разу на три тижні в період будівельних робіт⁹.

Зазначимо, що саме цей пункт викликав “несхвальну” реакцію архітектора. Він занотував з цього приводу: “За весь час моєї 25-річної практики таких помічників взагалі не існувало, так як на будівництві повинен знаходитися лише будівельний десятник, інакше мені було б необхідно мати двох змінних помічників. На запрошенні хорошого десятника я наполягаю в інтересах справи, бо ні одна со-

лідна розбудова не може вестися без десятника, що постійно там перебуває, слідує за правильним zalиванням кожного рядка цегли, за точним виведенням стіни за робочим планом.

<...> інакше ситуація виглядає так, ніби Комітет (будівельний. – Авт.) бажає призначити десятника контролером наді мною, у той час як контролером я можу визнавати лише Раду (училища. – Авт.) і комісію.

*< ... > я й так узяв дешево (мається невелику платню за роботу. – Авт.) з надією на те, що **показавши себе в Белгороді, можливо, ще щось значне побудую**¹⁰.*

Зведення училища планувалося завершити протягом двох будівельних сезонів, тобто щорічно, відраховуючи час від квітня до 15 жовтня або 1 листопада, зважаючи на погодні умови; якщо будівництво розпочалось би восени 1912-го року, то цей осінній час до сезонного періоду не зараховувався.

На момент домовленостей (1912 р.) Архієпископ Курський Стефан уже ознайомився з ескізним проектом Олексія Миколайовича і ухвалив його перший варіант з низкою зауважень. В основному вони були пов'язані з тим, що змінювались навчальні програми (здійснювався перехід із шестирічного на восьмирічний курс навчання в училищі). Тому і ескізний проект готувався у двох варіантах планів, – з 8-ма класами навчання, розрахований на 300 вихованок, дортуарами та їдальнею на 250 осіб, – і за скороченою програмою, – шість класів на 250 осіб.

Згідно з обома варіантами, на першому поверсі розташовувались класні кімнати з розподілом 40-45 осіб в кожній. Височина будівлі сягала шести аршин (4 м 20 см); рекреаційні зали (коридори) були заширшки до 7 м: "... цим усувалась, з одного боку, штовханина під час рекреацій, з іншого – рекреаційні зали слугували запасними резервуарами свіжого повітря", – зазначалось у "Пояснювальній записці". На другому поверсі, над класними кімнатами, розміщувались спальні для вихованок, біля них – кімнати чергових вихователів; проект, передбачаючи загальну їдальню на рівні середньої площадки парадних сходів, "... крім зручностей спілкування, створював можливість для підняття височини приміщення їдальні за рахунок підвального (під нею) приміщення, не збільшуючи при цьому загальної кубатури будівлі"¹¹.

5 вересня 1912 р. відбулось перше спільне засідання будівельного Комітету, на якому позначились перші серйозні розбіжності між його членами та архітектором. Причиною послугувала одна з позицій авторського проекту:

"... не заглиблюватися фундаментом нижче звичайного промерзання ґрунту (1 аршин 8 вершків – 1 аршин 12 вершків)¹².

Відповідно до постанови будівельного відділення Курського губерньського правління (1912 р.) межа промерзання ґрунту для території

Курської губернії була визначена у два аршини. Губернські архітектори вважали, що фундаменти необхідно закладати “на бетонних матрацах” на такій же глибині.

Першу частину зауваження О. М. Бекетов сприйняв позитивно; відносно ж прокладання бетонної плити під усіма підвалинами споруди заперечував: “<...>зважаючи на незначну висоту будівлі, – два з половиною поверхи, – вважав би за достатнє розмістити залізобетонну основу лише під заглибленням для котельної центрального опалення. Під іншими облаштувати розширений (згідно вимог будівельної технології) підмурок з цегельної кладки на цементі у 5 рядків з утрамбуванням та дубові лежні”¹³.

Члени комісії прислухалися до міркувань визнаного майстра.

Але на стадії завершення будівельних робіт все ж виникли проблеми з рівнем підняття ґрунтових вод. Тому у 1914 р. Харківська будівельно-промислова контора “О.К.ВАССИЛЬ” мала провести навіть додаткові укладання бетонної підшви і у котельній¹⁴.

Катеринославське Товариство “Санітас” у 1915 р. (також після завершення будівельних робіт) відряджає до Белгорода спеціаліста для підняття труб опалення, зазначаючи при цьому: “... бути відповідальними за води підґрунтя ми не можемо”¹⁵.

Через 50 років (у 1964 р.) приймалося архітектурно-планувальне рішення “Про відведення 14,5 га землі плодоовочевого господарства для Белгородського консервного комбінату під будівництво під'їзної колії”¹⁶. У цьому документі ми знаходимо порівняльну характеристику зафіксованих змін у природних умовах даної місцевості в різні історичні періоди: “Ділянка, що прирізається, розташована в заплаві річки Везелки. Ґрунтові води від поверхні землі розташовані на глибині до 1 м; рельєф ділянки затоплюється підчас весняних паводків товщею води 0,83 м при 5 % забезпеченості”¹⁷.

Таким чином, через століття, ми все ж маємо засвідчити, що епархіяльний архітектор колись був правий у своїх висновках, стверджуючи: “...вважаю ненадійним облаштування підвалин на дубових лежнях, тому що останні можуть слугувати довше, тільки знаходячись безперервно у воді; ґрунтові води, знайдені на місці спорудження, що планується, не можуть гарантувати довговічне існування дубу”¹⁸.

Треба згадати і про слушні зауваження Архієпископа Курського Стефана до проекту архітектора О. М. Бекетова:

“<...> квартири виховательок необхідно обладнати на верху з усуненням там музичної зали; бажано, щоб кімнати дортуарів були заплановані приблизно на 25 вихованок, так як спільне перебування великої кількості учениць в одній кімнаті у всіх відділеннях непедагогічне; між кімнатами вихованок повинні бути обладнані кімнати виховательок з дверима як до коридору, так і до спалень учениць. З другого поверху винести у нижній бібліотеку, канцелярію, учитель-

ську, музичну та рукодільну кімнати. Бажано, щоб дві найбільші класні кімнати були розділені пересувною перегородкою: у разі необхідності вони могли б використовуватися як зала для акту, урочистих зборів і музично-вокальних вечорів та читань”¹⁹.

Будівельні роботи для зведення нової домівки училища завершилися у 1915 р. На її новому “шатровому” даху розташувались у два ряди “слухові” вікна. Центральний фасад споруди прикрашала живописна ікона. Підрамник для неї (як і саму ікону) виготовили у іконостасній майстерні м. Лебедина (Харківська губернія). Для парадних сходів та вестибюля спеціально були виготовлені мозаїчні сходи. Від старої будівлі у підвальному приміщенні залишалась огрядна “руська” піч, її теж замінили на нову, удвічі ширшу²⁰.

У період реконструкції та перебудов учбовий процес в училищі не переривався.

Інформація з документів свідчить: щорічно 4 вересня всі слухачі навчальних закладів Курської єпархії звільнялись від занять на честь свята, присвяченого пам’яті Святителя Іосафа Белгородського. Можливо, саме цього дня і відбулось освячення жіночого єпархіального училища; закриття заклад після жовтневих подій 1917 р.

З приходом більшовиків у Белгороді почалась конфіскація майна громадян, що повтікали, і низки закладів. Насправді конфіскація перетворилася на справжній грабунок. Серед інших було піддано розграбуванню і жіноче єпархіальне училище.

Протиіерей белгородський Успенсько-Михайлівської церкви о. Михайло свідчив: майно єпархіального училища майже все розграбовано, будівля спустошена²¹.

Із розповідей белгородських старожилів автору статті стало відомо, що зруйновані стіни училища (з червоної цегли) послугували “будівельним матеріалом” для зведення численних приватних домівок у цьому районі.

Навчальні заклади духовного відомства (а саме до нього відносились жіночі єпархіальні училища) як в Росії, так і в Україні до 1917 р. являли особливий тип будівель, які поєднували в собі стильові риси культурної та цивільної архітектури. Училища призначались для дівчат, які походили з духовного звання; метою навчання у них було “підняття розумового та морального рівня духовенства, особливо з сільської місцевості”²². Створювались ці заклади на протигагу світським жіночим гімназіям. Це були школи напівзакритого типу з безкоштовним навчанням. За постановою виховання вони були своєрідним відбитком пансіонів дворянських інститутів для шляхетних панночок, але більш здешевленого та спрощеного типу. У кожному учбовому закладі Олексій Миколайович обов’язково проектував приміщення для домашньої церкви, мав спеціальний дозвіл на встановлення та оформлення іконостасів.

У 1905–1908 рр. він побудував у Полтавській області Лубенське жіноче єпархіальне училище, “... одну з кращих своїх споруд дореволюційного періоду, створену під впливом українського романтизму”²³. Окремі оригінали документальних фрагментів до проекту зберігаються в сімейному архіві архітектора: головний, боковий фасади; іконостас домової церкви Лубенського училища.

Сучасники залишили нам свої враження від першого відвідування училищного храму:

“Храм – чудовий, змістовний, з високим склепінням, викликає загальне захоплення. Іконостас одноярусний, прикрашений мозаїкою світло-сірого кольору. У куполоподібному верхньому склепінні храму залишено досить значний просвіт, закритий склом, на якому у кольорі зображений Спаситель, що благословляє”.

Автор публікації сподівається на те, що колись знайдуться у приватних колекціях хоча б фотознімки фасадів Белгородського училища, і вдячні нащадки уявлять “старого будівничого, високого, незгорбленого, що ходив тихою вулицею, і можна було бачити, як він непомітно хрестився ідучи і про щось думаючи. І можна було зрозуміти, що він умів думати не тільки про людські земні будови й оселі”.

Серед інших споруд О. М. Бекетова в Російській Федерації можемо відзначити: будівлю Судових установ (окружний суд) у Новочеркаську (1908 р.); для цього ж міста – нереалізований проект драматичного театру (1914 р.); Волзько-Камський банк у Ростові-на-Дону (1906 р.); санаторії на озері Ельтон (Волгоградська область) і в Теберді – нереалізовані проекти 1915 р.²⁴

З автобіографічних свідчень відомо, що у 1902 р. для Белгорода за проектом архітектора була побудована чоловіча гімназія, але і її подальша доля донині залишається невизначеною.

¹ Центральний державний науково-технічний архів України (далі – ЦДНТА України), ф. 47, оп. 2, од. зб. 16, арк. 5 (зв).

² ЦДНТА України, ф. 10, к. 1–14, оп. 2, од. зб. 197, арк. 99.

³ Там само.

⁴ Крупенков А. Н. Старый Белгород. – 1992. – С. 165.

⁵ Белгородская энциклопедия. – Белгород, 2000. – С. 158.

⁶ Андреева Е. А. Епархиальные женские училища в России // Педагогика. – 1999. – № 3. – С. 91.

⁷ Центральний державний науково-технічний архів України, ф. 47, оп. 2, од. зб. 47, арк. 19.

⁸ ЦДНТА України, ф. 47, оп. 2, од. зб. 16, арк. 1, 2, 2 (зв.).

⁹ Там само, арк. 1 (зв.).

¹⁰ Там само, арк. 5 (зв.).

¹¹ Там само, арк. 6.

¹² Там само, арк. 13.

¹³ Там само, арк. 13 (зв.).

¹⁴ Там само, арк. 14.

¹⁵ Там само, арк. 16.

¹⁶ Центральний державний науково-технічний архів України, ф. 10, к. 1–14, оп. 2, од. зб. 197, арк. 99.

¹⁷ Там само, арк. 90.

¹⁸ Центральний державний науково-технічний архів України, ф. 47, оп. 2, од. зб. 16, арк. 8.

¹⁹ Там само, арк. 7.

²⁰ *Бальшева Е. В.* “...Дать человеку больше телесного и душевного покоя” // UNIVERSITATES. Наука и просвещение. – 2009. – № 4. – С. 68–82.

²¹ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. Р-470, оп. 2, спр. 168, арк. 74.

²² Мистецтво України: Енциклопедія у 5 т. / Редкол.: Кудрицький А. В. (відп.ред.) та ін. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія ім. Бажана”. – 1995. – Т. 1: А-В. – С. 174.

²³ Там само.

²⁴ *Бальшева Е. В.* Каталог объединенных сведений о документах академика архитектуры А. Н. Бекетова в составе фондов государственных архивов, музеев, учреждений Украины, семейном архиве Бекетовых (1885–1941 гг.). – Харьков: Terra, 2002. – С. 20.

Впервые описаны материалы проектного решения (украинский архитектор академик А. Н. Бекетов) к истории строительства Белгородского епархиального женского училища (РФ), 1911–1915 гг. На сегодняшний день сооружение не сохранилось, автором была предпринята “поисковая разведка” с целью определения его местонахождения на основе архивных документов, которые хранятся в ЦГНТА Украины.

Ключевые слова: личный фонд; академик архитектуры А. Н. Бекетов; проектная документация; Курская епархия; учебные заведения духовного ведомства в Украине и России; Белгородское и Лубенское епархиальное женское училища; г. Белгород (РФ).

The is for the first time given the describing of design solution on the history of building of Belgorod diocesan school, Russia, 1911-1915 (Ukrainian architect, academician O.M. Beketov). As the building is not preserved for the present days, the author made the “search intelligence” to determine the place of its former location on the basis of archival documents stored in the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine.

Keywords: the personal fond; academician of architecture O. M. Beketov; design documentation, Kursk diocese; schools of spiritual office in Ukraine and Russia, Belgorod and Lubens'k diocesan women's college, Belgorod (Russia).